Recenze

Fenomén komunismu v nejnovější ruské historiografii

Problémy a inspirace[1]

Jiří Křesťan

VOLOKITINA, T[aťjana] V[iktorovna] ad. (ed.): *Vlasť i cerkov v Vostočnoj Jevrope 1944–1953: Dokumenty rossijskich archivov*, sv. 1: *1944–1948*; sv. 2: *1949–1953*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 887 + 1223 stran;
ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*. Moskva, Astrel – AST 2009, 1023 stran; ZUBOV, A[ndrej] B[orisovič] (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939–2007*. Moskva, Astrel – AST 2009, 847 stran;
VATLIN, Alexandr Jurjevič: *Komintěrn: Iději, rešenija, suďby*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2009, 374 stran;
ČERŇAVSKIJ, Georgij Josifovič: *Lev Trockij*. Moskva, Molodaja gvardija 2010, 666 stran;
DUBROVSKIJ, Alexandr Michajlovič: *Istorik i vlasť: Istoričeskaja nauka v SSSR i koncepcija istorii feodalnoj Rossii v kontěkstě politiki i iděologii (1930–1950-je gg.)*.

1 Tento příspěvek byl zpracován s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu č. P410/10/1673 „Zdeněk Nejedlý (1878–1962)“. Z prostředků grantu byly zakoupeny také publikace, jejichž obsah je v této stati podrobně analyzován. K dispozici čtenářům jsou v knihovně Národního archivu. Jedinou výjimku představuje kniha Alexandra M. Dubrovského, kterou jsem po dohodě s autorem předal jako dar Slovanské knihovně v Praze.

Brjansk, Izdatělstvo Brjanskogo gosudarstvennogo univerzitěta im. akad. I. G. Petrovskogo 2005, 800 stran;
LIVŠIN, Alexandr Jakovlevič: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2010, 344 stran;
RYKLIN, Michail Kuzmič: *Komunizm kak religija: Intěllektualy i Okťabrskaja revoljucija*. Moskva, Novoje litěraturnoje obozrenije 2009, 136 stran.

Základním předpokladem úspěšného studia dějin komunistického hnutí je zpřístupnění relevantních archivů. Nejde jen o otevření jejich dveří badatelům a o odborné uspořádání a přístupnost fondů, ale také o to, aby archiválie historikům „šly naproti" – v podobě digitalizovaných kopií i tištěných *pramenných edicí*. Jako příklad přínosného edičního počinu v tomto směru lze uvést dvousvazkovou edici o vztahu státu a církví ve střední a východní Evropě v desetiletí od roku 1944, využívající v hojné míře pramenů z ruských archivů, zejména ze Státního archivu Ruské federace (*Gossudarstvennyj archiv Rossijskoj feděracii* – GA RF) a z Archivu zahraniční politiky Ruské federace (*Archiv vněšněj politiki Rossijskoj feděracii* – AVP RF). Erudovaný kolektiv editorek pod vedením historičky Taťjany Volokitinové zpřístupnil pod titulem *Vláda a církev ve východní Evropě 1944–1953: Dokumenty ruských archivů* více než pět set obsahově závažných písemností, opatřených poznámkovým aparátem a jmenným rejstříkem. České historiky potěší, že poměrně značná pozornost je věnována dokumentům vztahujícím se k dějinám Československa. Alexej Čepička, Zdeněk Fierlinger, Klement Gottwald, Jiří Horák, Jan Lukl Hromádka, Václav Kopecký, Zdeněk Nejedlý, Alois Neumann, Miroslav Novák, Josef Plojhar, Štěpán Trochta – to vše jsou jména, která se objevují velmi často v ruských dokumentech, v souvislostech nejednou zajímavých. V obou svazcích publikace lze najít mnohé impulzy k hodnocení politiky Komunistické strany Československa vůči církvím i církví samotných. Nově vydaná edice o vztahu církví a státu v zemích střední a východní Evropy navazuje na starší publikační projekty editorského týmu vedeného Taťjanou Volokitinovou,[2] jež vhodným a promyšleným způsobem doplňuje. Je nutno si však uvědomit, že přes obrovský kus vykonané práce lze tímto způsobem zpřístupnit jen zlomek z obrovského archivního bohatství zachovaného v ruských archivech, které z velké části zůstává uzavřeno.

Dodejme, že zkušeností a poznatků získaných při přípravě edice využily editorky ještě před jejím vyjitím k sestavení publikace, která si dala za cíl vyložit a zmapovat vztah státu a církví ve střední a východní Evropě i v podobě monografické.[3] Kniha je

2 VOLOKITINA, Taťjana V. ad. (ed.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944–1953 gg.*, sv. 1: *1944–1948 gg.*; sv. 2: *1949–1953 gg.* Moskva, Sibirskij chronograf 1997 a 1998, 985 + 1004 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 1: *1944–1948*; sv. 2: *1949–1953.* Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 1999, 687 + 926 s.; TÁŽ ad. (ed.): *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Stanovlenije političeskich režimov sovetskogo tipa 1949–1953. Očerki istorii*. Moskva, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2002, 686 s.

3 VOLOKITINA, Taťjana V. – MURAŠKO, Galina P. – NOSKOVA, Albina F.: *Moskva i Vostočnaja Jevropa: Vlasť i cerkov v period obščestvennych transformacij 40–50-ch godov XX veka*. Mosk-

rozdělena do tří částí, v nichž se speciálně rozebírá vztah státu k církvi pravoslavné, řeckokatolické a římskokatolické. V rámci těchto tří částí jsou obsaženy kapitoly věnované vývoji v jednotlivých zemích včetně Československa. Význam a přínos publikace tkví především v tom, že upozorňuje na bohatou pramennou základnu v ruských archivech. Autorky ovšem využívají i odbornou literaturu a prokazují solidní orientaci v dané problematice. Komparace vývoje v jednotlivých zemích východního bloku, jakkoli mohla být v této publikaci provedena v míře z pochopitelných důvodů jen omezené, je velkou výzvou historikům a všem zájemcům o soudobé dějiny.

Téma ruského komunismu bývá přirozeně zastoupeno *v publikacích chronologicky či tematicky šíře zaměřených*. Je pozoruhodné, kolik se v poslední době v Rusku vyrojilo učebnic, příruček i populárněvědných publikací, které mapují novější ruské dějiny. Nutnost vyrovnat se v historicky krátké době s dědictvím bolševismu či šíře ruského komunismu, tolik tíživým a vnitřně rozporným, i (jakkoli nepřiznávaná) vize historie coby „učitelky národa" vytvářejí příznivé podmínky k pokusům uchopit minulé dění v sevřené, někdy i povýtce zkratkovité podobě a s výrazně edukativním zacílením. To bychom koneckonců měli přijmout s pochopením. Příkladem podobně zaměřené publikace jsou obsáhlé, dvousvazkové *Dějiny Ruska 20. století*, připravené pod vedením profesora Moskevského státního institutu mezinárodních vztahů Ministerstva zahraničních věcí Ruské federace Andreje Zubova. Jako problém této knihy se může jevit, že spojila různorodý kolektiv téměř půlstovky autorů z mnoha zemí Evropy a Severní Ameriky,[4] takže jednotlivé kapitoly jsou zpracovány různými způsoby a na nestejné úrovni. Mnohé ovšem vykonal odpovědný redaktor, který věnoval konečné podobě publikace mimořádnou pozornost.

Kniha vzbudila v Rusku živý zájem i kritické reflexe. Zaujala koneckonců také její prezentace ve Slovanské knihovně v Praze v roce 2010. V jejím průběhu se hlavní redaktor omluvil českému lidu nejen za okupaci země v srpnu 1968, ale i za únor 1948.[5] Již v úvodu publikace sdělil Andrej Zubov ambici nejen shromáždit fakta o dějinách Ruska, ale i hledat jejich mravní smysl,[6] rozpoznat dobro a zlo, které se jinak zdají beznadějně promíchané. Dvacáté století charakterizuje jako tragické období Ruska, kdy došlo k rozštěpení národa na exil, žijící v „neslýchané svobodě", a zotročené lidi, pobývající v rodné zemi. Bolševická revoluce podle

va, Rossijskaja političeskaja enciklopedija 2008, 807 s.

4 Mezi autory nalezneme i jednoho zástupce z České republiky, jímž je Alexej Nikolajevič Kelin, člen českého vládního výboru pro otázky národnostních menšin a člen vedení společnosti Ruská tradice v Praze.

5 Toto gesto, jakkoli sympatické, ovšem budí určité rozpaky: z revoluce v roce 1948 nemůžeme asi vinit pouze Sovětský svaz. Klement Gottwald přece mohl hrdě odmítnout nabídku ozbrojeného zásahu sovětské armády, kterou mu tlumočil sovětský velvyslanec, a převrat uskutečnil vlastními silami, za pomoci, pochopení, či alespoň trpné tolerance většiny národa.

6 Viz ZUBOV, A. B.: Predislovije otvetstvennogo redaktora. In: TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1894–1939*, s. 5.

Zubova vyhloubila také hlubokou propast mezi společností a mocí. Komunistický režim je pro něho „absolutním zlem“, neboť zbavil lidi víry v Boha a připravil je o možnost důstojného života. Za zaznamenání stojí, že Zubov odvíjí své úvahy důsledně v rámci „ruského politického společenství“, které je podle něho historických faktem bez ohledu na to, k jakým kulturním kořenům (výslovně uvádí kořeny velkoruské, tatarské, židovské a polské) se jeho příslušníci hlásili, a bez ohledu na to, zda se cítili součástí tohoto společenství nebo s ním byli v konfliktu. Pozitivním důsledkem tohoto zaměření je značná pozornost, kterou autoři věnují etnicky neruským oblastem a společenstvím.

Velkoryse koncipované *Dějiny Ruska 20. století* se dají číst jako rezervoár historických poučení a informací, můžeme je ale registrovat také jako doklad nejednoduchého hledání současné ruské historiografie a obecně ruského společenského myšlení. V knize se originálním způsobem směšují prvky liberální (důraz na jedince a jeho svobodu) s akcenty konzervativními, tradicionalistickými a velkoruskými, v některých případech i monarchistického ladění (jen pro ilustraci: Zubovovu předmluvu otevírá citát výroku velkoknížete Nikolaje Nikolajeviče z roku 1927), i s významnými reflexemi hodnot ruského pravoslaví. Komunistické hnutí je zde vykresleno jako bezohledné tažení za mocí, v němž „sociální rétorika bolševiků představuje pouze propagandistickou zástěrku jejich expanzionistického úsilí“.[7] Bolševičtí vůdcové jsou postaveni do neblahé řady s Alexandrem Makedonským, Čingischánem, Napoleonem a Hitlerem. Sovětští předáci v podání autorů publikace byli čistým ztělesněním lži, Rusko ve 20. století se stalo kolbištěm boje mezi pravoslavnou církví a bohoboreckým komunistickým režimem.[8]

Takto vyostřený moralizující přístup k historické materii podle mého názoru poněkud komplikuje hodnocení ruského komunismu v jeho dějinných souvislostech i v kontextech evropského myšlení a vede také k některým interpretačním potížím. Tak například v kapitole o „sovětsko-nacistické válce“ v letech 1941 až 1945 (tak autoři důsledně nazývají střetnutí, jež si Rusové zvykli označovat jako Velkou vlasteneckou válku) v zásadě zpochybňují masové patriotické založení protinacistického odporu sovětského lidu a najdeme zde i slova pochopení pro ty, kdož se rozhodli využít německé invaze k zúčtování s bolševickou mocí.[9] Vztah k nacistům představoval ovšem velké dilema především pro příslušníky ruské emigrace, a je koneckonců určitě přínosné, že publikace toto téma otevírá, byť způsobem, který vzbudí u některých čtenářů rozpaky. Dvousvazková kniha o dějinách Ruska představuje pozoruhodný ediční čin, s nímž se budou muset ruští i zahraniční historikové postupem doby vyrovnávat.

Analýza *programových a organizačních aspektů komunistického hnutí* náleží k tradičním tématům, která se rozvíjela i v historiografii zemí východního bloku ve druhé polovině 20. století. Práce historiků konformních s tehdy vládnoucí ideologií

7 *Tamtéž*, s. 476.
8 *Tamtéž*, s. 480.
9 Viz TÝŽ (ed.): *Istorija Rossii: XX vek. 1939 –2007*, s. 41 n.

se nemohly obejít bez vychvalování údajně geniální strategie a taktiky komunistů, leninských principů výstavby strany a základních programových tezí komunistů. Současně se však tato oblast historiografie stala kolbištěm, kde se rozvíjely drobné i závažnější hereze, vrcholící nejednou i otevřeným rozchodem historiků s komunistickým režimem.[10] Poctivější analýzy, jež mohly těžit z občas pootevřených archivů, musely nutně narážet na problematické momenty při interpretaci politické linie Kominterny a jednotlivých komunistických stran. Určitě by nebylo dobré tento směr výzkumu opouštět. Dokládá to i kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Vatlina *Kominterna: Ideje, rozhodnutí, osudy*. Je nutno předeslat, že se nejedná o monografické zpracování dějin Komunistické internacionály, ale o soubor článků a studií, uveřejňovaných v různé době a zpracovaných poněkud odlišnými žánrovými formami. Přesto stojí za to vzít knihu do ruky a pečlivě ji pročíst.

Autor se věnuje nejen organizačním a programovým aspektům dějin Kominterny, ale i některým závažným historickým epizodám a významným osobnostem. Chronologicky se Vatlin zaměřuje především na dění koncem dvacátých let minulého století, kdy došlo k „levému obratu" v uplatňování politického kurzu komunistického hnutí, jenž se projevoval navenek především ostrou kritikou sociální demokracie. Velice podrobně mapuje například osud programu Kominterny z roku 1928, původně připraveného Nikolajem Bucharinem, jehož podobu zásadně ovlivnil Stalin. Tento rok se stal mezníkem ve vývoji komunistického hnutí, který nasměroval (nikoli bez vnitřního odporu) jednotlivé strany do ohlávky, jejíž konce třímal stále pevněji v rukou právě Stalin. Reflexe tehdejšího dění v Komunistické straně Československa je ve Vatlinově knize spíše okrajová,[11] je však zjevné, že i pro ni měly události z let 1928 a 1929 prvořadý význam, a je jistě dobré, dáme-li si je do mezinárodních souvislostí. Vatlinova kniha přináší mnohé poznatky o vztazích mezi Všesvazovou komunistickou stranou (bolševiků) a ostatními komunistickými stranami nebo o prosazování sovětských státních zájmů v komunistickém hnutí. Zvláštní oddíl publikace tvoří příspěvky k několika osobnostem Kominterny. V zorném úhlu zájmu autora se ocitli Karl Radek, Max Hoelz, Lev Davidovič Trockij, Nikolaj Ivanovič Bucharin, Jules Humbert-Droz a v neposlední řadě také „bankéř Kominterny" Jakov Samojlovič Rejch.

10 Na tomto místě je třeba připomenout, že česká historiografie se může vykázat pozoruhodnou studií k zakladatelské etapě Kominterny: HÁJEK, Miloš – MEJDROVÁ, Hana: *Vznik Třetí internacionály*. Praha, Karolinum 2000. Prací s podobným záběrem je poměrně málo (srv. HULSE, James W.: *The Forming of the Communist International.* Stanford, Stanford University Press 1964). Soustavný výzkum Komunistické internacionály před světovou historiografií teprve stojí, byť se již objevila řada zajímavých publikací (viz např. McDERMOTH, Kevin – AGNEW, Jeremy: *The Comintern: A History of International: Communism from Lenin to Stalin*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 1996; LAPORTE, Norman – MORGAN, Kevin – WORLEY, Matthew (ed.): *Bolshevism, Stalinism and Comintern: Perspectives of Stalinization 1917–1953*. Houndmills, Palgrave Mcmillan 2008).

11 Srv. např. VATLIN, A. Ju.: *Komintěrn*, s. 241.

Posledně zmíněná část Vatlinovy knihy ilustruje, že dalším produktivním způsobem, jak uchopit fenomén komunismu v Rusku či (Sovětském svazu), mohou být *studia biografická*. Ponechám nyní stranou vlnu zájmu ruských historiků a publicistů o osobnost Josifa Vissarionoviče Stalina, nejednou motivovanou konjunkturálními důvody, který je v současnosti nejvyhledávanější postavou éry bolševismu.[12] Vznikly publikace pozoruhodné i takové, které pro svou plytkost zapadnou neodvolatelně v bažině zapomnění. Zde upozorním na knižní novinku o Stalinově patrně nejvíce nenáviděném a obávaném domácím rivalovi, Lvu Davidoviči Trockém, která je v nejednom směru novátorská.[13] Georgiji Čerňavskému, autorovi knihy prostě nazvané *Lev Trockij*, se podařilo z archivních pramenů a z odborné i memoárové literatury vytěžit detailní informace o životě tohoto původně blízkého Leninova druha i oponenta, který se sám považoval za „druhého" vůdce revoluce, oprávněného převzít po chřadnoucím zakladateli správu země sovětů. Vznikl pozoruhodný text, jehož objektivitu ocenil v předmluvě známý historik Roy Medveděv.[14] Čerňavskij se detailně věnuje tak závažným problémům, jako je například měnící se vztah Trockého k Vladimiru Iljiči Leninovi nebo nejednou konfliktní poměr k dalším soudruhům a spolubojovníkům, ale třeba i k vojenským velitelům Rudé armády v době, kdy Trockij zastával funkci lidového komisaře odpovědného za obranu země a výstavbu vojska.[15] Zvláštní pozornost pak autor upírá na Trockého poměr ke Stalinovi, který byl od samého počátku jejich bližšího kontaktu, tedy od podzimu 1918, zatížen osobním nedorozuměním a konfliktem.[16]

Podrobný popis zápasu o Leninovo „dědictví" ve vedení bolševické strany, odvíjejícího se již za života vůdce revoluce, náleží k nejcennějším pasážím knihy. K nim je nutno přiřadit i líčení života a působení Lva Trockého v zahraničí od roku 1929, kdy byl z vlasti vypuzen Stalinem. Autor zde efektivně využil pramenů, které mohl prostudovat v archivech v Mexiku a Spojených státech amerických. Čerňavskij se při-

12 Srovnejme to s „referendem", které každý den probíhá u místa posledního odpočinku J. V. Stalina u Kremelské zdi, jemuž vévodí jeho velká busta: bývá zde zpravidla více květů než u hrobů ostatních revolucionářů a představitelů sovětského státu. Stejné pozornosti se těší i hroby Stalinových příbuzných na Novoděvičím hřbitově. O tom jsem se přesvědčil při pobytu v Moskvě na podzim 2010.

13 Osud Lva D. Trockého zachycuje také Dmitrij A. Volkogonov v biografii *Trockij: Političeskij portret*, sv. 1–2 (Moskva, AST 1998). Zájemce o osobnost Trockého má pochopitelně možnost sáhnout k dalším titulům, včetně dnes již klasického díla Isaaka Deutschera (DEUTSCHER, Isaac: *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*. New York – London, Oxford University Press 1963; TÝŽ: *The Prophet Unarmed: Trotsky 1921–1929*. London, Oxford University Press 1960; TÝŽ: *The Prophet Outcast: Trotsky 1929–1940*. London – New York – Toronto, Oxford University Press 1963). Z prostředí strážců Trockého odkazu pochází pozoruhodné dílo Pierra Broué (BROUÉ, Pierre: *Trotzki: Eine politische Biographie*, sv. 1: *Von ukrainischen Bauernsohn zum Verbannten Stalins*; sv. 2: *Der Kampf gegen Stalinismus und Faschismus.* Köln/R., ISP 2003). Z novějších prací srv. alespoň životopis Roberta Serviceho *Trotsky: A Biography* (London, Macmillan 2009).

14 MEDVEDĚV, Roj A.: Predislovije. In: ČERŇAVSKIJ, G. I.: *Lev Trockij*, s. 5.

15 K posledně zmíněnému problému viz *tamtéž*, s. 9 n., a zejména s. 235–239.

16 *Tamtéž*, s. 240–244.

tom perfektně orientuje v ideologii bolševismu, takže může věrohodně a s nadhledem vyložit Trockého ideové zápasy s protivníky. Jak o tom svědčí též fotografická příloha, podařilo se mu navázat i kontakty s Trockého rodinou a s ochránci jeho památky. Také tato skutečnost určitě přispěla k tomu, že mohl psát své dílo s velikou mírou porozumění. Nezastírá přitom problematické rysy Trockého povahy ani z etického hlediska nanejvýše sporné postupy, které tento svérázný revolucionář uplatňoval (například v době občanské války). Svůj výklad staví Čerňavskij na faktech, jež mu umožňují nahlížet na hlavní postavu svého díla z různých úhlů a perspektiv. Vysloveně přitom odmítá postupy stavějící na „psychohistorických" či psychoanalytických metodách.[17]

Biografické prvky v sobě obvykle obsahují také práce, které se zabývají *dějinami historiografie* a životem a dílem jednotlivých historiků. V ruské historiografii zatím převažují díla věnovaná osobnostem ruské a sovětské historické vědy, vycházejí jejich paměti, objevují se sborníky studií. Důležitý zorný úhel představuje analýza koexistence historiografie a dalších vědních oborů se státní mocí i násilných zásahů ovlivňujících rozvoj vědy. Pro příklad tentokrát sáhnu do knižní produkce mimo Moskvu, abych upozornil na to, že nejen v ruské metropoli vycházejí díla, která si zaslouží pozornost. Publikace *Historik a moc* Alexandra Michajloviče Dubrovského, profesora Státní univerzity akademika I. G. Petrovského v Brjansku, analyzuje velmi podrobně utváření koncepce dějin feudalismu v Rusku v sovětské historiografii od třicátých do padesátých let minulého století. Přináší velké množství faktů, vytěžených nejen z dobových, ale i z pozdějších odborných prací a v neposlední řadě i z nově zpřístupněných archivních souborů. Téma by se mohlo zdát pro naše historiky soudobých dějin odtažité, ale není tomu tak. Autor provádí jednotlivými etapami, kdy se pod vlivem proměňující se politické situace modifikovala tvářnost sovětské historické obce. Jde o příběh zajímavý a v podstatě svým způsobem aktuální, neboť vyzvedává se vší naléhavostí otázku etiky a autonomie vědecké práce.

Alexandr Dubrovskij popisuje nelehký proces hledání a kodifikace koncepce feudální epochy v Rusku. Mladí sovětští historikové, prožívající prudký společenský vzestup, se s větší či menší mírou ochoty museli radikálně vypořádat s dílem svých učitelů (především s koncepcí feudalismu mezinárodně uznávaného historika Michaila Nikolajeviče Pokrovského), aby sami byli vzápětí vystaveni tlakům moci. Vyrovnávali se s nimi různým způsobem – horlivým pomahačstvím, rezignující přizpůsobivostí, ale i pokusy o samostatné myšlení. Zmíním jednu epizodu, jíž autor věnuje poměrně značnou pozornost a která má vztah k našim dějinám. V roce 1941 vystoupila v Historickém ústavu Akademie věd SSSR profesorka Milica Vasiljevna Něčkinová s referátem na téma „Proč se Rusko opozdilo při vstupu na kapitalistickou cestu rozvoje".[18] Referát vzbudil nelibost stranického vedení (zřejmě i samotného Stalina). V době stupňovaného úsilí povzbudit vlastenecké cítění nebyl politicky vhodný čas k úvahám o zaostalosti Ruska. Mladá profesorka, těšící se předtím přízni

17 *Tamtéž*, s. 16 n.

18 K referátu Něčkinové a následujícímu dění srv. DUBROVSKIJ, A. M.: *Istorik i vlasť*, s. 361–407.

mocného tajemníka Ústředního výboru VKS(b) Andreje Andrejeviče Ždanova, byla podrobena ostrému odsouzení. Rozeběhl se bolestný proces kritiky, dirigovaný ze stranických sekretariátů. Potupnou sebekritiku musel provést i profesor Lomonosovovy univerzity a vědecký pracovník Historického ústavu Akademie věd SSSR Zdeněk Nejedlý, který předtím v diskusi podpořil teze své kolegyně. Provinilci byli patrně „zachráněni" Hitlerovým vpádem do Sovětského svazu… Tato i některé další epizody, jež osvětluje ve své knize Alexandr Dubrovskij, dokládají způsoby, jimiž mocenské orgány ovlivňovaly dění v sovětské akademické historické obci. Ilustrují také zkoušky, jimž byli historikové vystaveni a v nichž obstáli jen někteří.

Oproti přístupům stavějícím na pečlivé heuristice a využití nově zpřístupňovaných archivních pramenů, v centru jejichž zájmu leží především otázky politické moci, se v rusky psané odborné literatuře můžeme setkávat stále častěji s pracemi, které zaměřují svou pozornost na *vnímání komunismu ve vědomí společnosti a jejích jednotlivých skupin či jedinců*. Je nesporné, že vzestup zájmu o toto téma je možné vysvětlit i stále intenzivnějšími kontakty mezi ruskými historiky a jejich kolegy v zahraničí, kteří se zabývají dějinami mentalit a historického diskurzu. Za příklad publikace, která kráčí tímto inspirativním směrem, může sloužit nejnovější kniha profesora Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě Alexandra Livšina *Nálady a politické emoce v sovětském Rusku v letech 1917–1932*. Livšin se problematice vnímání komunismu v emotivní a sociokulturní složce společenského vědomí věnuje dlouhodobě. Z metodologického hlediska je cenný jeho přístup k psychologickému klimatu v sovětské společnosti, které vnímá jako proměnlivé a vnitřně různorodé. Sovětské zřízení bylo do značné míry legitimizováno, dokud respektovalo převládající společenské nálady. Vazby mezi děním ve společnosti a vědomím lidí jsou přitom často složitě zprostředkované. Autor to dokládá například na vlivu násilné kolektivizace venkova a „rozkulačování" rodičů a dalších příbuzných na myšlení mladých dělníků a rudoarmějců, zpočátku nadšených radikálními politickými opatřeními bolševiků.[19]

Prameny k dějinám sovětské společnosti poskytují unikátní možnost zkoumat její vědomí v období transformace z fáze předindustriální do industriální, kdy dech beroucí sociální mobilizaci mas provázelo stále patrnější rozčarování lidí, přecházející v apatii a pesimistická očekávání. Alexandr Livšin v posledních letech využívá nedávno zpřístupněného pramene, jehož význam byl tradičně v zemích „reálného socialismu" téměř úplně ignorován – dopisů „bezvýznamných" občanů představitelům moci. Tento informační zdroj umožňuje zkoumat vnímání legitimity sovětského zřízení stejně jako obraz nejvyšších i místních představitelů ve vědomí společnosti. Zajímavé rovněž je, jak se měnily náhledy sovětské společnosti na slibované uskutečnění ideálu sociální spravedlnosti a rovnosti. Velmi důležitou roli v tomto směru sehrála „nová ekonomická politika", která přinesla společenský kompromis, stabilizující po jistou dobu a do určité míry situaci. V této souvislosti Livšin sleduje, jak se formovalo „tržní vědomí" v podmínkách NEP. Politická socia-

19 LIVŠIN, A. Ja.: *Nastrojenija i političeskije emocii v Sovetskoj Rossii 1917–1932 gg.*, s. 6.

lizace sovětských občanů po roce 1917 se do roku 1932 projevovala v posilování či oslabování ústavního a občanského vědomí. I tento proces vnímá autor v dynamice proměnlivého společenského rámce.

Detailní rozbor umožňuje nazírat mnohovrstevnatou strukturu společenského vědomí, rozmanité, místy vysloveně protichůdné tendence, které se v závislosti na aktuálním dění měnily, posilovaly či slábly, vzájemně se proplétaly a ovlivňovaly. Odtud plyne jeden ze závěrů Livšinovy knihy: „Stát rozhodně nekontroloval v úplnosti společenské nálady, totální manipulovatelnost mas v porevoluční epoše je mýtem. Obecně řečeno, platí to pro celé sovětské období dějin Ruska.“[20] V letech 1917 až 1932 se navíc vládnoucí moc teprve učila vytvářet a používat prostředky manipulace s myšlením lidí. Fragmentární a různorodé, vzájemně se popírající prvky v psychice sovětských lidí a jejich prohlubující se frustrace z vývoje napomáhaly ovšem Stalinovi dosáhnout moci.

Věnoval-li Alexandr Livšin svou pozornost především masovému vědomí, zaměřil svou pozornost Michail Ryklin, vědecký pracovník Ruské akademie věd a hostující profesor Humboldtovy univerzity v Berlíně, do exkluzivního prostředí intelektuálů.[21] I v případě jeho knihy *Komunismus jako náboženství: Intelektuálové a říjnová revoluce* ovšem jde o problém vnímání komunismu v myšlení lidí. Již zde byl konstatován vliv západní historiografie na odbornou literaturu vycházející v současném Rusku, na volbu témat a metodologických přístupů. Michail Ryklin je ovšem se zahraniční historiografií bezprostředně spjat, publikuje v německém jazyce, dokonce i jeho zde představovaná nejnovější kniha vyšla nejdříve v němčině.[22] Symbolické je, že svou knihu Ryklin věnoval památce velkého filozofa Jacquesa Derridy. Pojetí komunismu jako „nové církve“ není již dnes nové a hlásí se k němu i historikové v zemích bývalého východního bloku.[23] Ryklin vykresluje obraz „světské“, politické religiozity, která se podle něho upevnila v Rusku po roce 1917. Dokumentuje to na utváření komunistické obřadovosti s novými „svatými místy“, na zbožštění vůdce a přijetí závazných norem, které měly přísně regulovat kulturní tvorbu (princip socialistického realismu) i politickou sféru života společnosti. Všímá si manichejské vize neomylné strany, „středobodu světa, obklíčeného temnou nepřátelskou masou“.[24] Ryklin upozorňuje na to, že princip jednotné, militarizované strany, která má právo vyvrhnout ze svých řad „kacíře“, není Stalinovým vynálezem, nýbrž byl uplatněn v důsledné podobě již na desátém sjezdu VKS(b) v roce 1921 na návrh Leninův. Před tímto sjezdem mohly koexistovat v komunistické straně frakce a odehrávala se v ní vnitřní diskuse. Je vlastně paradoxní, že na tomtéž sjezdu byl přijat také projekt „nové ekonomické politiky“, jež vedla k jisté liberalizaci ekonomiky.

---

20 *Tamtéž*, s. 308.

21 Bližší údaje o autorovi viz *http://de.wikipedia.org/wiki/Michail_Ryklin*.

22 RYKLIN, Michail: *Kommunismus als Religion: Die Intellektuellen und die Oktoberrevolution*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2008.

23 Srv. např. KULA, Marcin: *Religiopodobny komunizm*. Kraków, Nomos 2003.

24 RYKLIN, M. K.: *Komunizm kak religija*, s. 14.

Největší část knihy tvoří zamyšlení nad texty intelektuálů, kteří řešili svůj vztah k Sovětskému svazu a kteří si pro sebe i pro veřejnost zpracovávali bezprostřední či zprostředkované informace o této zemi. S autorem se čtenář ponoří do díla filozofů Bertranda Russela a Waltera Benjamina i spisovatelů Arthura Koestlera, Liona Feuchtwangera, Bertolda Brechta a André Gida. Všichni tito proslulí intelektuálové se museli různými způsoby vyrovnávat s vlastními pochybami o sovětském režimu, v některých případech i se svou hluboce niternou a drásající „krizí víry". Cenné je, že Ryklin nepaušalizuje, na každou osobnost se dokáže podívat vlastníma očima a bez zaujatosti. „Gidova tázání měla bezprostředně náboženský charakter,"[25] uvádí například. Do Sovětského svazu André Gide přijížděl s nadějí, že si potvrdí nabytou víru ve zrození nové společnosti, a odjížděl rozčarován z toho, že ve vládnoucí straně nenalezl ideální „novou církev" a ve Stalinovi zbožštěného vůdce. Gidova politická naivita podle autora přispěla paradoxně k tomu, že jeho dílo bylo přijato s tak velkým ohlasem.

Ve svém příspěvku jsem mohl upozornit pouze na několik titulů z různých oblastí současné ruské historiografie komunismu, které byly vydány (s jednou výjimkou) v letech 2009 a 2010. Publikace ruských nakladatelství mívají některé formální nedostatky – v knihách téměř vždy chybí informace o autorech a většinou i rejstříky, z nichž alespoň jmenný by měl již představovat běžný standard. Naproti tomu ruská nakladatelství dbají většinou na zpracování precizního odkazového aparátu, což je důležité mimo jiné pro orientaci v nově zpřístupňovaných archivních fondech a sbírkách. Lepší se i grafická úroveň publikací, které jsou navíc ve srovnání se západoevropskou a americkou produkcí poměrně levné. Podstatný je ovšem obsah současné historiografické produkce v Rusku. Předložený recenzní článek snad naznačil, že v ruské historiografii komunismu se v současnosti rozevírá poměrně pestré spektrum témat i metodologických postupů. Lze konstatovat i zřejmou pluralitu názorů a hodnocení, byť někdy diskutabilních. Současná ruská historiografie se vrací ke svým vlastním kořenům, mimo jiné i k tvorbě předrevolučních historiků a emigrantů po roce 1917, a okysličuje se rovněž styky se zahraničními kolegy. Je snad zbytečné zdůrazňovat, že i pro české historiky soudobých dějin mají kontakty s ruskými výzkumnými ústavy, vysokoškolskými katedrami, archivy a dalšími „paměťovými" institucemi velký význam, který si však patrně ne všichni uvědomují. Skončila doba, kdy ruští historikové a archiváři nabízeli spolupráci a nedostávalo se jim někdy z české strany ani odpovědi. Nyní mají řadu možností kooperace se zahraničními partnery a jsou to oni, kteří si mohou vybírat. Bude obtížnější navazovat přerušené vztahy. Výzkum moderních českých a československých dějin by však byl bez využití ruských archivů a bez živé spolupráce s ruskou historiografií a dějepisectvím dalších zemí jen poloviční.

25 *Tamtéž*, s. 90.